

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΑΙΔΗΣ

Συγκριτικές προσεγγίσεις στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό

Ἡ δεκαετία τοῦ 1940 ἀποτελεῖ καμπὴ στὴν ἐλληνικὴ καὶ γενικότερα στὴ βαλκανικὴ ἱστορία λόγω τῆς ἐμπλοκῆς τῶν κοινωνιῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα τοῦ παγκοσμίου πολέμου, τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, τῆς ἐκδήλωσης τῶν κατὰ τόπους ἀντιστασιακῶν κινημάτων καὶ τῶν συνακλόουθων ἐμφύλιων συρράξεων, τῶν βίαιων ξένων ἐπεμβάσεων καὶ τῶν πολιτικῶν συνεπειῶν τους. Οἱ συνειρημοὶ τοῦ προκαλεῖ ἡ δεκαετία τοῦ 1940 στὴν ἱστορικὴ συνείδηση καθορίζονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τοὺς πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς συντελεστὲς τῆς κοινωνικῆς καὶ θεσμικῆς ἀλλαγῆς τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ ἱστοριογραφία ἔχει ὡς ἐκ τούτου ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον της στὴ μελέτῃ αὐτῶν τῶν πτυχῶν τῆς συλλογικῆς ζωῆς τῆς δεκαετίας τοῦ 1940. Ἐξετάζοντας πάντως τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν συντελεστῶν ποὺ διαμορφώνουν τὴν ἱστορικὴ συνείδηση, θὰ ἤθελα νὰ προτείνω ἄλλον ἓνα λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ δεκαετία τοῦ 1940 εἶναι ἀξιωματικὴ καὶ μάλιστα σὲ διαβαλκανικὸ καὶ ὄχι μόνον σὲ ἐλληνικὸ ἐπίπεδο. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀλλαγῶν ποὺ σφράγισαν τὰ πεπρωμένα τῶν κοινωνιῶν τῆς Βαλκανικῆς κυριολεκτικὰ ὡς τίς μέρες μας, στὴ σκιά τῶν στρατιωτικῶν ἀντιπαράταξων καὶ τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων τῆς ἐποχῆς, σὲ δύο ἀκραῖα γεωγραφικὰ σημεῖα τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ἐμπαιναν τὰ θεμέλια γιὰ τὴν ἐπανεκτίμηση τοῦ χαρακτῆρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ βαλκανικοῦ χώρου στὸ φῶς μιᾶς γενικότερης θεώρησης τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ἡ ἐπανεκτίμηση αὐτὴ διελάμβανε οὐσιαστικὰ στὴν κάθε περίπτωση μιὰ πορεία πρὸς τὸν Διαφωτισμό. Ἄν καὶ παράλληλες, οἱ δύο πορεῖες πραγματοποιήθηκαν τελείως ἀνεξάρτητα ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἀπὸ ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω συντελέστηκαν σὲ ἀμοιβαία ἄγνοια. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε εὐεξήγητο: σὲ χρόνια πολέμου καὶ κατοχῆς, ἐμφύλιων σπαραγμῶν καὶ ξένων εἰσβολῶν οἱ γεωγραφικὲς καὶ κάθε λογῆς ἄλλες ἀποστάσεις ἔτειναν νὰ μεγιστοποιοῦνται, ἐνῶ οἱ περιορισμένες οὕτως ἢ ἄλλως ἐπικοινωνιῆς μεταξὺ τῶν λογίων τῶν βαλκανικῶν χωρῶν εἶχαν φυσικὰ διακοπεῖ. Αὐτὲς οἱ δύο παράλληλες πορεῖες πρὸς τὸν Διαφωτισμό, παρόλο ποὺ στὰ μακροπρόθεσμα

ἀποτελέσματα τους θὰ συνέκλιναν, ἀρχικά ἀποτέλεσαν μεμονωμένες ἐρευνητικές ἐνασχολήσεις δύο ἱστορικών τῆς λογοτεχνίας.

Ἡ μία πορεία συντελεῖται στὴν Ἀθήνα. Εἶναι ἐκείνη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ ὁποῖος στὴ δεκαετία τοῦ 1940 ἀρχίζει νὰ ἀσχολεῖται συστηματικά μὲ δύο κορυφαίους ἐκπροσώπους τοῦ προεπαναστατικοῦ πνευματικοῦ ἐλληνισμοῦ, τὸν Δημήτριο Καταρτζή καὶ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή. Ἦδη σὲ ἄρθρο του τὸ 1945 στὸ περιοδικὸ *Δημοκρατικὰ Χρονικά*, ὁ Δημαρᾶς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς» γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὶς ἀνανεωτικὲς ἰδεολογικὲς καὶ πνευματικὲς τάσεις ποὺ σημειώνονται στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τῆς ὕψιμης Τουρκοκρατίας τὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Δυστυχῶς ὁ ὄρος «Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς» χρησιμοποιεῖται μόνον στὸν τίτλο καὶ δὲν ὀρίζεται οὔτε ἀναλύεται στὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου.¹ Ἔτσι πάντως εἰσάγεται στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία ἕνας ὄρος ποὺ ἐμελλε νὰ προσδιορίσει ἕναν ὀλόκληρο χῶρο ἐρευνας ἀλλὰ καὶ μιὰ γενικότερη ἐπιστημονικὴ στάση. Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, μὲ τὴν ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐπεξεργάζεται συστηματικότερα τὴν ἔννοια τοῦ Διαφωτισμοῦ ὡς ἀναλυτικὴ κατηγορία γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν φαινομένων τῆς διανοητικῆς ἐκκοσμίκευσης ποὺ παρατηροῦνται στὴν προεπαναστατικὴ ἐλληνικὴ κοινωνία. Χάρη στὴν ἐγκυρότητα τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* καὶ στὴ βαρύτητα τοῦ λόγου τοῦ Δημαρᾶ, ὁ ὄρος «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς» καθιερώθηκε ὡς θεμελιώδης κατηγορία στὸ ἐπιστημονικὸ λεξιλόγιο τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο ποὺ προσέγραψε σὲ αὐτὸν ὁ δημιουργὸς του καθόρισε ἕναν τρόπο κατανόησης τῆς πνευματικῆς πορείας τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ.

Ἄς ριζώσουμε τώρα μιὰ σύντομη ματιὰ σὲ μιὰ παράλληλη πορεία πρὸς τὸν Διαφωτισμὸ, ποὺ συντελεῖται τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1938-1939 στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Cluj στὴν Τρανσυλβανία ὁ καθηγητὴς Δημήτριος Ροποβίτσι ἔκανε ἕναν κύκλο μαθημάτων μὲ ἀντικείμενο τὴ ρουμανικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε στὸ Sibiu τῆς Τρανσυλβανίας τὸ 1945 καὶ ἔχει ἔκτοτε παραμείνει ἡ πληρέστερη μελέτη τοῦ θέματος.² Κεντρικὴ θέση τοῦ Ροποβίτσι εἶναι ὅτι οἱ ἐξελίξεις στὸ χῶρο

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς γύρω στὰ 1800», *Δημοκρατικὰ Χρονικά*, τ. Α', 6 (23 Ἰουλίου 1945), 11-12.

2. D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu 1945. Ἡ ἐγκυρότητα τοῦ ἔργου καταδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀξιολογήσεις τῶν Keith Hitchens, *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*,

της παιδείας και της φιλολογίας κατά την περίοδο 1770-1820, τόσο μεταξύ των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας όσο και μεταξύ εκείνων των ήγεμονιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αντικατόπτριζαν τις γενικότερες τάσεις του Ευρωπαϊκού, ιδίως δὲ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ γενική αὐτή θέση θὰ μπορούσε ἴσως νὰ μετριαστεῖ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν καθοριστικῶν ἐπιδράσεων τῶν κεντροευρωπαϊκῶν πνευματικῶν ρευμάτων, και ιδίως τοῦ αὐστριακοῦ Ἰωσηφισμού στὴ διαμόρφωση τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Τρανσυλβανία. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιφύλαξη ὅμως, τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο τοῦ Popovici, τὸ ὁποῖο βασίζεται σὲ βαθιὰ καὶ ἐγκυρὴ γνώση τῶν πηγῶν, ἀντιπροσωπεύει ἕναν πραγματικὸ σταθμὸ στὴ γραμματεία τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης λόγω τῆς εὐρύτητας τῆς σύνθεσης καὶ τῆς ἀποτελεσματικῆς ἐφαρμογῆς τῆς συγκριτικῆς μεθόδου στὶς ἀναλύσεις του. Ἀπὸ τὰ πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴ θεώρηση τοῦ Popovici θὰ ἀξίξει νὰ συγκρατήσῃ ιδιαίτερα τὴν προσοχή μας ἡ διαβαλκανικὴ προσέγγιση, ἡ ὁποία τοῦ ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσει τὰ φαινόμενα τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς ρουμανικὲς χώρες ὡς προϊόντα τῆς ὁσμωσης τῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων Ἑλλήνων καὶ Ρουμάνων.³ Ἡ ἀνάλυση τῶν φαινομένων αὐτῶν καὶ ἡ ἀπροκατάληπτη ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Ρουμάνου γραμματολόγου ἀξιολόγηση τῆς συμβολῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὡς ἀγωγῶ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες εἶναι ιδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη ὡς στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας καθαυτῆ, γιατί ἐμφανίζεται ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὶς ἐθνικιστικὲς προιδεάσεις ποὺ τόσο ἔχουν ταλανίσει τὴ βαλκανικὴ ἱστοριογραφία. Θὰ τολμούσα νὰ προσθέσω ὅτι θὰ ἀποτελοῦσε μεγάλο κέρδος γιὰ τὴν ἱστοριογραφία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ ἰδεολογίας ἀν ἀξιολοιοῦσε περισσότερο τὸ ἔργο τοῦ πρωτοπόρου αὐτοῦ μελετητῆ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ βορειότερη Βαλκανικῆ.⁴

Ἡ σύγκριση τῶν δύο αὐτῶν σημαντικῶν καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἀσυνήθιστων περιπτώσεων στὴν ἱστορία τῆς παιδείας στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ σὲ ὀρισμένες γενικότερες διαπι-

Cambridge, Mass. 1969, σ. 290 καὶ Vlad Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750-1831)*, Boulder 1971, σ. 10.

3. Popovici, *La littérature roumaine*, σ. 59-77, 135-141.

4. Ὁ παραλληλισμὸς μεταξύ τῆς πνευματικῆς πορείας τῶν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ τοῦ Δημητρίου Popovici θὰ μπορούσε νὰ προεκταθεῖ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ μεταγενέστερη στροφή τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ἔρευνάς τους στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ρομαντισμοῦ στὴν παιδεία τῶν χωρῶν τους. Βλ. ἐνδεικτικὰ D. Popovici, *Romantismul in literatura română*, Βουκουρεστί 1965, ἀπ' ὅπου ὅμως ἀπουσιάζει ὁ βαθύτερος πολιτικὸς προβληματισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὴ συναγωγή τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982.

στώσεις σε σχέση με την εισαγωγή της ιδέας του Διαφωτισμού ως αναλυτικής κατηγορίας στην μελέτη της πνευματικής ζωής της περιοχής μας. Το πιο ουσιαστικό επίτευγμα των προσεγγίσεων αυτών, κατά τη γνώμη μου, υπήρξε η εισαγωγή της λογικής της συγκριτικής ανάλυσης στην γραμματολογία και γενικότερα στην ιστορία της παιδείας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η λογική αυτή ενυπάρχει στην περιγραφή του πλέγματος των φαινομένων του πνευματικού βίου του ευρύτερου προεπαναστατικού δέκατου ὄγδου αιώνα ως τοπικής εκδήλωσης του Διαφωτισμού. Για ν' αναφερθούμε ειδικότερα στην Ελλάδα και στη συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά, η θεώρηση με αυτό το πρίσμα επιτρέπει τη μετατόπιση από την ένταξη των φαινομένων της πνευματικής ανάκαμψης του προεπαναστατικού ἔλλητισμου στη μονοδιάστατη λογική της ἑλληνικής συνέχειας, στο σχῆμα δηλαδή που επεξεργάστηκε ο δέκατος ἕνατος αἰώνας, πρὸς τὴν ἑρμηνεία των φαινομένων αυτών ως ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεων γενικότερων τάσεων του πνευματικού βίου της νεότερης Ευρώπης. Ἔτσι ἐπιτυγχάνεται πρῶτον ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τις ἐθνικιστικὲς ἰδεοληψίες του δέκατου ἕνατου αἰώνα, καὶ δεύτερον τὸ ἀνοιγμὰ του δρόμου πρὸς τὴν ἀποκατάσταση της ἱστορικότητας των φαινομένων με τὴν τοποθέτησή τους στὸ πλαίσιο της πολιτισμικής τους συγχρονίας. Μὲ τὴν ἀναστοιχίση αὐτὴ οἱ πρωτοπόροι μελετητὲς του Διαφωτισμοῦ στὴ δεκαετία του 1940 ἀνασυνδέονται οὐσιαστικά με τὴν κατανόηση των φαινομένων ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς φορεῖς των ἰδεῶν του Διαφωτισμοῦ, ὅπως π.χ. τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή, ὁ ὅποιος στὸ Ἔργομα περὶ της παρουσίας καταστάσεως του πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, ἀναλύει τὰ σημάδια της πνευματικής ἀνασυγκρότησης του ἑλληνισμοῦ στὴν ἐποχὴ του ὡς ἐνδείξεις του ἑξευρωπαϊσμοῦ της ἑλληνικής κοινωνίας καὶ παιδείας, συνδέει δηλαδή τὴ θεώρηση του συλλογικοῦ βίου του σύγχρονου του ἑλληνισμοῦ με τὴν ἱστορικὴ λογικὴ του Διαφωτισμοῦ.

Οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη της ιδέας του Διαφωτισμοῦ σε θεμελιώδες γραμματολογικὸ ἐργαλεῖο υπῆρξαν σημαντικὲς γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ὀλόκληρης της Βαλκανικής. Ὡς πρὸς τὴν Ρουμανία καὶ τὴν Ἑλλάδα θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴ δημιουργία νέων «σχολῶν» ἑρευνητικής προσάθειας, στὸ ἐνεργητικὸ των ὁποίων μπορούν νὰ προσγραφῶν μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ σημαντικότερα καὶ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὰ πιὸ πρωτότυπα ἐπιτεύγματα στὴν ἱστορία των ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν τὸν τελευταῖο μισὸ αἰώνα. Στὴ Ρουμανία μάλιστα τὸ ἀνανεωτικὸ ρεῦμα, πού γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν πνευματικὴ ἱστορία της χώρας ἐκπορεύθηκε ἀπὸ τὴν Τρανσυλβανία, κατάφερε χτίζοντας πάνω στὰ σταθερὰ θεμέλια πού ἔθεσε ὁ Ρορονici, καὶ παρ' ὅλες τις θλιβερὲς παραμορφώσεις πού ἐπέβαλε

στην επιστημονική ζωή τῆς χώρας ἢ παρέμβαση τῆς ὀργανωμένης προπαγάνδας τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος, νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἀξιόλογη παράδοση σπουδῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἔκδοσης σχετικῶν πηγῶν καὶ νὰ τῆ συνδέσῃ ἀποτελεσματικότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη βαλκανικὴ χώρα μὲ τὸν διεθνή επιστημονικὸ διάλογο.⁵

Στὴν Ἑλλάδα ἐξάλλου, ὁ χῶρος τῆς ἔρευνας στὸν ὁποῖο ἔδωσε αὐτοσυνείδηση μὲ τὸ ἔργο του ὁ Κ. Θ. Δημαράς, καὶ παρὰ τὶς περιορισμένες ἀρχικὰ δεκτικότητες τῆς εὐρύτερης πνευματικῆς κοινότητας, παρήγαγε σημαντικὰ ἐπιτεύγματα, ἰδίως ὡς πρὸς τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν διαθέσιμων πηγῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τελείως ἐνδεικτικὰ θὰ ἦθελαν νὰ μνημονεῖσω μεταξὺ τῶν ἐπιτευγμάτων αὐτῶν δύο προσκτήσεις τῶν τελευταίων χρόνων, πὸν κατὰ τὴ γνώμη μου συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν οὐσιαστικότερη γνωριμία μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: πρόκειται γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τῆς *Ἀλληλογραφίας* τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ,⁶ καὶ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ περιοδικοῦ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*.⁷ Παράλληλα ἔχει συντελεστῆ ἐντυπωσιακὴ πρόοδος στὸ πεδίο τῶν βιβλιογραφικῶν καταγραφῶν πὸν ἐπιτρέπουν τὴν ἐγκυρότερη προσπέλαση πρὸς τὰ συνολικότερα φαινόμενα τοῦ πνευματικοῦ βίου, παρέχοντας τῆ στερεὰ καὶ διακριβωμένη γνώση τῶν λεπτομερειῶν.

Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο στὴν περίπτωση τῆς Ρουμανίας ὅσο καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, ἡ ἐρευνητικὴ ἐμβάθυνση στὰ θέματα τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν συνοδεύθηκε ἀπὸ τὰ συνθετικὰ ἐπιτεύγματα πὸν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐπαναπροσδιορίζουν τὴν ἱστοριογραφικὴ συνείδηση. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἀρχικὴ ὥθηση δόθηκε μὲ τὴν ἐμφά-

5. Ἀξιοσημείωτο σχετικὸ ἐπιτεύγμα ὑπῆρξε ἡ ἔκδοση εἰδικοῦ τεύχους τοῦ περιοδικοῦ *Annales historiques de la Révolution Française*, τχ. 225 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1976), ἀφιερωμένου στὸν Διαφωτισμὸ στὶς ρουμανικὲς χώρες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργοῦνται δίκαιοι ἐνσωμάτωσις τῆς περιφερειακῆς ἐπιστημονικῆς προβληματικῆς καὶ ἔρευνας στὸν κύριο κορμὸ ἀνάπτυξης τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου.

6. Ἐκδοση τοῦ Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ κ.ἄ., τόμ. Α'-ΣΤ', Ἀθήνα 1964-1984. Πρβλ. τὴν ἀξιολόγηση τοῦ Φ. Ἡλιού, *Τὰ ἱστορικά*, 4 (Δεκέμβριος 1985), 442-455. Βλ. ἐπίσης Γ. Α. Χριστοδοπούλου, *Σύμματα κριτικά*, Ἀθήνα 1986, σ. 354-362.

7. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τόμ. Α'-ΙΑ' (1811-1821), ἐπανεκδόση τῆς Ἑταιρείας Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1988-1990. Ἡ ἐπανεκδόση καθίσταται ἐρευνητικὰ λειτουργικότερη χάρις στὴν ὑπαρξὴ τοῦ εὐρετηρίου πὸν ὀφείλεται στὸν Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκο: *Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικὰ. Εὐρετήρια Β' Ἐρμῆς ὁ Λόγιος 1811-1821*, Ἀθήνα 1976 (Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν / Ε.Ι.Ε., ἀρ. 20).

νιση σημαντικῶν συνθετικῶν ἔργων, ὅπως τῆς πραγματείας τοῦ Ρορονίτσι καὶ τῆς γραμματολογίας τοῦ Δημαρά, ἔργων ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σταθμοὶ στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῶν χωρῶν τους, λόγῳ τῆς ἐπίδρασής τους καὶ τῆς ἐμπνευσης ποὺ πρόσφεραν σὲ νεότερες γενιές ἐρευνητῶν. Μὲ τὴν ἐξάιρεση ὅμως τοῦ ἔργου τῶν σκαπανέων αὐτῶν, στὴ μελέτῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπικράτησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀναλυτικὲς μᾶλλον παρὰ συνθετικὲς προσεγγίσεις, μὲ ἀποτέλεσμα συχνὰ νὰ μὴ γίνεται ἐμφανῆς ἡ συγκριτικὴ διάσταση τῶν θεμάτων.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἐδῶ μία σύντομη παρέμβαση, ἡ ὁποία καταδεικνύει τὴν εὐρύτερη ἀπήχηση τῆς ἐρευνας τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ θεμελιώθηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρουμανία χάρις προσπάθειες τῶν Δημαρά καὶ Ρορονίτσι ἀντίστοιχα. Ἡ ἀπήχηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἂν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ἀπομιμήσεις τῶν πρωτοβουλιῶν τους σὲ ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες, ὅπου συχνὰ ἀναζητοῦνται τοπικὰ φαινόμενα Διαφωτισμοῦ ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπάρχουν. Ἔτσι ἀφοῦ ἐδραιώθηκε ἡ μελέτῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρουμανία, Ἀλβανοὶ καὶ Βούλγαροι ἐπιχείρησαν νὰ ἀνασυνθέσουν ἐθνικὰ χρωματισμένους «Διαφωτισμοὺς» γιὰ τίς χῶρες τους, δοκιμάζοντας νὰ προικοδοτήσουν τίς ἐθνικὲς τους παραδόσεις μὲ τὴν αἴγλη ποὺ φαίνεται νὰ θεωροῦσαν ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Διαφωτισμοῦ προσέδιδε στὲς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρουμάνων. Ὁ ἐκφραστὴς τῆς κοινῆς ὀρθόδοξης παιδείας τῶν βαλκανικῶν λαῶν Θεόδωρος Καβαλιώτης ἀναγορεύθηκε σὲ ἐκπρόσωπο ἐνὸς ὑποθετικοῦ «Ἀλβανικοῦ Διαφωτισμοῦ».⁸ Τὸ γόητρο δὲ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐνέπνευσε τὴν ἀπόπειρα νὰ ἀντικατασταθεῖ ὁ συμβατικὸς ἱστοριογραφικὸς ἕρος «Βουλγαρικὴ ἀναγέννηση» μὲ τὸν ἕρο «Βουλγαρικὸς Διαφωτισμὸς» τοῦ ὁποίου ἐκφραστὴς θεωρήθηκε ὁ Παῖσιος Χιλανδαρινός, ὅχι τόσο λόγῳ τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, ὅσο χάρις στὴ μεταγενέστερη συμβολικὴ του λειτουργία.⁹ Τὰ πράγματα εἶναι βέβαια διαφορετικὰ στὴν περίπτωσι τῶν Σέρβων, ὅπως θ' ἀναφερθεῖ στὴ συνέχεια.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὲς μεθοδολογικὲς προδιαγραφές ποὺ συνδέθηκαν μὲ τὴ μελέτῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ὅπως τίς ἐπισημάνσαμε πιὸ πάνω. Ἡ σημαντικότερη γνωστικὴ πρόσκτηση γιὰ τὴν παιδεία μας ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι κατὰ τὴ γνώ-

8. Βλ. π.χ. Alfred Uçi, «T. A. Kavalioti — un représentant albanais des Lumières (XVIIIe siècle)», *Actes du Premier Congrès International d'Etudes Sud-Est Européennes*, Sofia 1971, τόμ. VII, σ. 139-150.

9. Πρβλ. Velcho Velchev, *Paissi of Hilendar, father of the Bulgarian Enlightenment*, Sofia 1981.

μη μου ή ιδέα τής συγκριτικής μεθόδου. Πιστεύω ότι πρέπει να συνεχίσουμε να κινούμαστε σε αυτή την τροχιά και μάλιστα ότι πρέπει να ανακτήσουμε πλήρη συνείδηση των δυνατοτήτων τής συγκριτικής μεθόδου που ενυπάρχουν στην ιδέα του Διαφωτισμού. Θα ήθελα να αιτιολογήσω αυτή την πεποίθηση και να θέσω προς διάσκεψη δύο προτάσεις ως προς τις κατευθύνσεις που κατά τη γνώμη μου θα μπορούσε έπιωφελώς ν' ακολουθήσει ή συγκριτική προσέγγιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ή σημασία τής συγκριτικής μεθόδου, θα ήθελα να υπενθυμίσω, εγκείται πρωταρχικά στο γεγονός ότι μās διδάσκει τή σχετικότητα και μās απαλλάσσει από έθνοκεντρισμούς, από τήν παχίδευση δηλαδή στις μυθολογίες των ιδιαίτεροτήτων, έπου βρίσκουν καταφύγιο ποικίλες ιδεοληψίες και έπιστημονικοφανές περίβλημα οι πιο παράλογες προκαταλήψεις. Αντίθετα ή συγκριτική ανάλυση, συνεκτιμώντας τόσο τις όμοιότητες όσο και τις διαφορές μεταξύ κοινωνιών, έπιτρέπει τήν αποτίμηση των έπι μέρους φαινομένων με κριτήρια που καθιστούν δυνατή τήν κατανόησή τους από μια ευρύτερη έπιστημονική κοινότητα, διευρύνοντας έτσι και τή βάση πάνω στην οποία μπορεί να θεμελιωθεί ή έμπειρική διακρίβωση και να άσκηθεί ό λογικός έλεγχος, να συντελεστεί δηλαδή τó έργο τής έπιστήμης. Έπιπλέον ή συγκριτική ανάλυση, απαλλάσσοντάς μας από τήν ψευδαίσθηση τής μοναδικότητας και έπιτρέποντάς μας ν' αναγνωρίσουμε τή σχετικότητα και τις συνάψεις των ιστορικών και πολιτισμικών φαινομένων, κάνει δυνατές κριτικές και αυτοκριτικές θεωρήσεις. Χωρίς αυτά, είναι περιττό να προσθέσω, ή δημιουργική έπιστήμη άποτελει χίμαιρα.¹⁰

Όσον άφορā τή συγκριτική μελέτη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, πέρα από τά ως τώρα έπιτεύγματα, αυτή θα μπορούσε να έπιμείνει σε δύο χώρους έρευνας. Πρώτον ή μελέτη του Διαφωτισμού θα κέρδιζε πολλά αν τó όλο πλέγμα των σχετικών φαινομένων έξεταζόταν στη διαβαλκανική του βάση, χωρίς να διασπάται με έθνικά κριτήρια. Ή θεώρηση του Ρορονίει προσφέρει μια καλή άφετηρία προς τήν κατεύθυνση αυτή. Ή προσέγγιση αυτή μās έπιτρέπει να κατανοήσουμε τόν Διαφωτισμό ως έναίο φαινόμενο πνευματικής άλλαγής στη βαλκανική κοινωνία, απαλλάσσον-

10. Για τή συγκριτική μέθοδο πρβλ. τις άπόψεις του Κ. Θ. Δημαρά, «Συγκρισμός», *Μήμων* 8 (1980-82), 117-129 και τήν όραία σχετική ανάλυση τής "Άνας Ταμπάκη, «Ο συγκρισμός», *Έπιστημονική συνάντηση στη μήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Άθήνα 1994, σ. 93-102. Σ' αυτή τή συνάφεια δέν πρέπει να ξεχάσουμε και τις παρατηρήσεις του Δ. Α. Ζακυθνοού για τήν άξία τής συγκριτικής μεθόδου ως προς τήν ανάδειξη των πηγών τής νεοελληνικής λογοτεχνίας. Βλ. *Μεταβυζαντινά και Νέα Έλληνικά*, Άθήνα 1978, 405-422: «Νεοελληνική γραμματεία και συγκριτική φιλολογία».

τάς μας από τὰ δεσμὰ κατηγοριῶν σκέψης πού διαμορφώθηκαν τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα καὶ εἶναι συνεπῶς σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀτελέσφορες γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα προηγούμενων ἐποχῶν. Ἐπίσης ἡ διαβαλκανικὴ προσέγγιση θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀποτιμηθεῖ πληρέστερα τόσο ἡ συνέχεια τοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τις προγενέστερες πνευματικὲς παραδόσεις τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, ὅσο καὶ οἱ ρήξεις πού προκάλεσε σὲ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Τέλος ἡ μελέτη τῶν κοινῶν στοιχείων θὰ ἐπέτρεπε καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀποκατάσταση τῶν διαφορῶν μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρους ἐθνικῶν παραδόσεων πού κυοφόρησε ὁ Διαφωτισμός, ἀλλὰ τελικὰ διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ κράτη. Στὴ μελέτη τοῦ Διαφωτισμοῦ ὡς διαβαλκανικοῦ φαινομένου θὰ πρέπει ἴσως νὰ εἰσαχθεῖ μιὰ ἐσωτερικὴ σύγκριση, βασισμένη στὴ διάκριση μεταξύ δύο, γεωγραφικὰ καθορισμένων ζωνῶν, ὅπου ἐκδηλώνονται τὰ σχετικὰ φαινόμενα: Μία ἀνατολικὴ ζώνη, ἡ ὁποία περιλάμβανε τις περιοχὲς πού μελλοντικὰ θὰ ἀποτελοῦσαν τις ἑλληνικὲς, βουλγαρικὲς καὶ ρουμανικὲς χῶρες, μὲ προεκτάσεις φυσικὰ στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου τὸ ὑπόβαθρο τῶν πνευματικῶν φαινομένων εἶναι ἑλληνικὸ καὶ ὅπου οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ φτάνουν μὲ ἑλληνικοὺς διαύλους ἀπὸ πηγὲς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰταλικὲς καὶ γαλλικὲς καὶ ὅπου οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ παίρνουν ριζοσπαστικότερες μορφές. Στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ζώνης αὐτῆς μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ μιὰ ἄλλη πολιτισμικὴ περιοχὴ, πού κάλυπτε τις περιοχὲς τῶν Δυτικῶν Νοτιοσλάβων, γιὰ νὰ δανεισθῶ τὸν ὅρο τοῦ Σέρβου γεωγράφου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα Jovan Cvijić.¹¹ Ἐδῶ τὸ παιδευσιακὸ ὑπόβαθρο εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σλαβικὸ καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ φτάνουν μὲ κροατικούς καὶ σερβικούς διαύλους ἀπὸ κεντροευρωπαϊκὲς, ἰδίως αὐστριακὲς καὶ γερμανικὲς πηγές. Μεταξὺ τῶν δύο ζωνῶν βρίσκεται ἡ Τρανσυλβανία μὲ τις ἐθνολογικὲς τῆς ἰδιομορφίες. Οἱ δύο περιοχὲς δὲν βρίσκονται βεβαίως σὲ ἀπομόνωση. Ἐπικοινωνοῦν συνεχῶς μέσω τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ κοινῶν ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν. Ὁ Δοσίθεος Obradović, ὁ «Κοραῆς τῶν Σέρβων» κατὰ τὸν Νικόλαο Πολίτη,¹² ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἐκπρόσωπο αὐτῶν τῶν ἐπικοινωνιῶν. Ὁ ὁποιοσδήποτε δυναμισμὸς θὰ μπορούσε νὰ προσγραφεῖ στὸν Διαφωτισμὸ στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, συνδέεται μὲ τις πολὺ-

11. Βλ. Jovan Cvijić, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Παρίσι 1918, σ. 154-170, 272-276. Παρὰ τις προφανεῖς πολιτικὲς βλέψεις πού καθορίζουν τὴν ὀπτικὴ τοῦ Cvijić, ἡ βαλκανικὴ του ἐθνογραφία κατορθώνει νομίζω νὰ σκιαγραφήσει τις πολιτισμικὲς ὀντότητες πού συγκροτοῦν τὴν ἱστορικὴ φυσιογνωμία τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

12. Ν. Πολίτης, «Δοσίθεος Ὁβράδοβιτς, ὁ θεμελιωτὴς τῆς σερβικῆς φιλολογίας», *Ἔστια* 20, τχ. 516 (17 Νοεμβρίου 1885), σ. 771-774.

μορφες δαμώσεις που συντελούνται εντός και μεταξύ των πολιτισμικών ζωνών.

Στή διαβαλκανική θεώρηση του Διαφωτισμού ως είμαστε τολμηροί και ευφάνταστοι. Αυτή η στάση ίσως μᾶς επιτρέψει να διευρύνουμε τήν όπτική μας πρὸς τὸ ὡς τώρα ἀδιανόητο, ὥστε νὰ συμπεριλάβει τὴ μελέτη τῶν ὀθωμανικῶν πολιτισμικῶν φαινομένων κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, παράλληλα πρὸς τὶς ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τῶν χριστιανικῶν λαῶν ποὺ ζοῦσαν σὲ χώρους ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἔτσι ὄχι μόνο θὰ μπορέσουμε νὰ ὑπερβούμε τὸν πῶ μεγάλο φραγμὸ ποὺ ἔθεσε ὡς τώρα στὸν ἑαυτὸ τῆς ἡ ἱστοριογραφία τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ἐπίσης θὰ ἐκπλαγοῦμε ἀπὸ τὶς συνάψεις μεταξύ τοῦ πνευματικοῦ βίου Ὀθωμανῶν καὶ χριστιανῶν, ἰδίως στὸν ἄξονα τῆς διανοητικῆς ἀλλαγῆς. Δειγματοληπτικὰ ὡς μνημονευθεῖ ἓνα μόνο παράδειγμα σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς συνάψεις, ἐκεῖνο τῆς χρησιμοποίησης τῶν ἴδιων εὐρωπαϊκῶν πηγῶν στὶς ἴδιες περίπου χρονικὲς στιγμὲς γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῶν νεότερων ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν τόσο στὴν παράδοση τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς ὥσο καὶ σ' ἐκεῖνη τῶν Ὀθωμανῶν.¹³ Τὶ ὑπαινίσσεται τὸ στοιχεῖο αὐτὸ σχετικὰ μὲ τὸ κοινὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο συντελεῖται ἡ μετακίνηση τῶν ἰδεῶν τῆς νεότερης ἐπιστήμης, συνιστᾷ ἀκριβῶς τὸ ἐρώτημα μὲ τὸ ὁποῖο καλεῖται ν' ἀναμετρηθεῖ ἡ συγκριτικὴ ἀνάλυση.¹⁴

13. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆση τοῦ ἔργου τοῦ Γάλλου καρτεσιανοῦ φιλοσόφου Edme Pourchet τόσο στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ μὴ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγὲς (βλ. P. M. Kitromilides, «The Idea of Science in the Modern Greek Enlightenment», *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe*, Λονδίνο: Variorum, 1994, III, σ. 192 καὶ XIV, σ. 6) ὥσο καὶ στὴν ὀθωμανικὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα. Βλ. Abdalak Adnan, *La science chez les Turcs Ottomans*, Παρίσι 1939, σσ. 134-135 καὶ Niazî Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, σ. 46. Γιὰ συνολικότερες θεωρήσεις, βλ. Haskell D. Isaacs, «Medicine, Science and Technology: Islamic Reactions to Western Learning», *Renaissance and Modern Studies*, 31 (1987), 43-57 καὶ πῶ πρόσφατα Ekmeleddin Ihsanoglu, «Ottomans and European Science», *Science and Empires*, ἐπιμ. P. Petitjean et al., Dordrecht 1992, σ. 37-48.

14. Τὰ περιθώρια συγκριτικῆς ἀνάλυσης τῶν ἐκδηλώσεων τῆς διανοητικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἀλλαγῆς στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ὀθωμανικὴ πνευματικὴ παράδοση τοῦ δέκατου ὄγδου καὶ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα δὲν ἐξαντλοῦνται βέβαια μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ χώρου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Οὐσιώδεις συνάψεις ἐντοπίζονται κυρίως στὸ χώρο τῆς λογοτεχνίας μὲ δίκαιο ἐπικοινωνίας τὴν τουρκόφωνη ἑλληνικὴ φιλολογία (Καραμαυλίδικα). Στὸν τομέα αὐτὸ οἱ συγκριτικὲς ἀνάλυσεις μπορεῖ νὰ ἀποβοῦν διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἔκτασης τῆς ἀλληλεξάρτησης τῆς πνευματικῆς

Μία δεύτερη και μᾶλλον προφανής κατεύθυνση συγκριτικῆς μελέτης τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ ἐντάξει τὰ φαινόμενα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου μὲ τρόπο ἀποτελεσματικότερο στὸν προβληματισμὸ τῆς ἔρευνας τοῦ γενικότερου κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ αἷτημα ποὺ πρῶτος ὑπέδειξε ὁ Κ. Θ. Δημαράς. Ἐδῶ τὸ ἔδαφος εἶναι ἐξαιρετικὰ πρόσφορο, διότι ἀκριβῶς ἡ διεθνῆς ἔρευνα στὴ σημερινή της φάση ἀποδίδει ιδιαίτερη σημασία στὴν ἐρμηνεία τῶν γενικότερων τάσεων τῆς πολιτισμικῆς ἐμπειρίας τῆς νεότερης Εὐρώπης (π.χ. τῆς Ἀναγέννησης, τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπανάστασης», τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Ρομαντισμοῦ) ἐξετάζοντας τίς ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις τους σὲ «ἐθνικὰ πλαίσια», σὲ περιβάλλοντα δηλαδὴ ποὺ καθορίζονται ἀπὸ τοπικὲς γλωσσικὲςπραγματικότητες καὶ πολιτισμικὲς παραδόσεις, ἐπικοινωνιακὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα, οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς συγκυρίες.¹⁵

Νομίζω ὅτι θὰ ἦταν φλυαρία ἐὰν ἐπέμεινα στοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν θεμάτων καὶ ὄχι μόνον τοῦ Διαφωτι-

ζωῆς τῶν πληθυσμῶν ποὺ ἀπάρτιζαν τὴν πολυεθνικὴ ὀθωμανικὴ κοινωνία, ἀνεξαρτήτως θρησκευτικῆς ταυτότητας. Βλ. ἐνδεικτικὰ Andreas Tietze, «Ethnicity and Change in Ottoman Intellectual History», *Turcica*, 21-23 (1991), 385-395 καὶ Johann Strauss, «The millets and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)», *Die Welt des Islams*, 35 (1995), 189-249. Γιὰ μιὰ συγκεκριμένη κατεύθυνση ἔρευνας μὲ πολλὲς δυνατότητες συγκριτικῶν προσεγγίσεων μὲ ἀντίστοιχα φαινόμενα τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς βλ. Johann Strauss, «Romanlar, Ah! O Romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'empire ottoman (1850-1900)», *Turcica*, 26 (1994), 125-163.

15. Βλ. π.χ. *The Enlightenment in National Context*, ἐπιμ. Roy Porter καὶ M. Teich, Cambridge 1981, *The Scientific Revolution in National Context*, ἐπιμ. τῶν ἰδίων, Cambridge 1992, καὶ ἐπίσης τῶν ἰδίων, *The Renaissance in National Context*, Cambridge 1992, ἀπ' ὅπου ὁμως ἀπουσιάζει ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση παρὰ τὴν ὑπαρξὴ στὸν τόμο κεφαλαίου γιὰ τὴν Βενετία (σ. 53-67). Γιὰ κριτικὴ θεώρηση τῆς προσέγγισης τῆς πολιτισμικῆς καὶ διανοητικῆς ἱστορίας μὲ τὸ πρίσμα τοῦ «ἐθνικοῦ πλαισίου» πρβλ. *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, XIV, σ. 2-3. Ἡ μεθοδολογικὴ προσέγγιση τοῦ «ἐθνικοῦ πλαισίου» κατοπτρίζεται χαρακτηριστικὰ στὴ συγκρότηση τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ, *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, ἐπιμ. John W. Yolton κ.ἄ., Ὁξφόρδη 1991, στίς σελίδες τοῦ ὁποῦ παρατίθενται στοιχεῖα γιὰ πολλὲς περιφερειακὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ περιοχὲς τῆς Εὐρώπης πέρα ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα, ἀπ' ὅπου ὁμως ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὴν Ἑλλάδα ἢ στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη γενικότερα. Ἡ ἀπουσία εἶναι ἀποκαρδιωτικὴ ἀλλὰ συγχρόνως συνιστᾷ μεθοδολογικὴ πρόκληση ποὺ πρέπει νὰ ἐμβάλει τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα σὲ πολλὲς σκέψεις.

σμού θά μπορούσε έπωφελώς νά εξελιχθεῖ πρὸς αὐτὲς τὲς κατευθύνσεις. Ἴσως ὅμως νά πρέπει νά τονίσω τελειώνοντας τί ἀνтенδείκνυται νά προσδοκοῦμε ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς έρευνητικούς προβληματισμούς. Ὡς πρὸς τὴ διαβαλκανικὴ θεώρηση θά πρέπει νά ἀποφευχοῦν χειραγωγήσεις πού θά ἀπέβλεπαν στὴν ἀνάδειξη τῆς ὁποιασδήποτε ἱστορικῆς «ἐπιβολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ» στὴν περιοχὴ, πρωταρχικὰ γιὰ λόγους στοιχειώδους σοβαρότητας, διότι τέτοιου εἴδους ὑπεροχὲς δὲν διαθέτουν ἔθνικὸ νόημα, ὅπως τὸ κατανοοῦμε σήμερα, πρὶν τὸν δέκατο ἔνατο αἰώνα. Ὡς πρὸς τὴν ὄργανικότερη σύνδεση τοῦ προβληματισμοῦ τῆς νεοελληνικῆς έρευνας μὲ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτισμικῆς ἐμπειρίας θά πρέπει νά θυμίσουμε ὅτι ζητούμενο δὲν μπορεῖ νά εἶναι, καὶ πάλι γιὰ λόγους σοβαρότητας, ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἔθνικῆς μας ματαιοδοξίας μὲ τὴν «προβολή» τῶν ὅποιων ἐπιδόσεών μας. Οὐσιαστικὸ ζητούμενο εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγκαία συμμετοχὴ μας στὸν ἐπιστημονικὸ διάλογο πού διεξάγεται στὴ διεθνή «πολιτεία τῶν γραμμάτων», ἡ ἀναγνώριση μὲσω τῆς σύγκρισης τῶν πραγματικῶν μας διαστάσεων, ὁ προβληματισμὸς γύρω ἀπὸ ζητήματα πού θεωροῦμε αὐτονόητα, ἡ διερεύνηση ἀγνοημένων πτυχῶν θεμάτων πού ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν οἰκειότητα τῆς συμβατικῆς σκέψης, καί, τὸ πιὸ σημαντικό, τὸ κοίταγμα τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ τὰ μάτια τῶν ἄλλων, πού θά δημιουργήσει τὲς ἀναγκαῖες ἀποστάσεις καὶ περιέργειες γιὰ νέες ἀφετηρίες έρευνας. Ἡ σχετικότητα στὲς θεωρήσεις πού θά προκύψει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐμπεριέχει τὴ δυναμικὴ τῆς ἀνανέωσης τῆς έρευνας μὲ τὴ δημιουργία νέων ἐρωτημάτων καὶ περιεργειῶν. Τέτοιου εἴδους ἀνατοποθετήσεις, πού μπορεῖ νά προκύψουν ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο, θά μπορούσαν, ἂς ἐλπίσουμε, νά μᾶς θεραπεύσουν καὶ ἀπὸ τὲς ἀμετροπέπειες τοῦ ἔθνοκεντρισμοῦ μας, τοῦ ὁποίου οἱ ἐπιπτώσεις στὴν πνευματικὴ ζωὴ μπορεῖ νά ἔχουν τὴ δυσάρεστη συνέπεια νά μᾶς κάνουν γραφικούς, ἀλλὰ πολὺ πιὸ σοβαρὰ στὸ χῶρο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτικῆς ὑποδαυλίζουν συλλογικούς παροξισμούς πού μπορεῖ νά θέσουν σὲ κίνδυνο τὲς ἐλευθερίες μας.